VI

Contextul funcţional scriitoricesc

Dimensiunile reduse ale unui text oral şi izolarea lui prin tehnici de anchetă dialectală nu favorizează raportarea suficientă a proverbului şi a contextului său funcţional la competenţa lingvistică şi la nivelul cultural al locutorilor (deci la contextul generic). Din analizele de caz efectuate, se poate observa că acest deziderat poate fi realizat în mai mare măsură atunci când sunt supuse examinării discursuri de dimensiuni mai mari, cu frontiere bine conturate, care le conferă statutul unui „discurs complet" (basmul fantastic, basmul nuvelistic, snoava). Un examen mai eficient al relaţiilor contextuale implicate de performarea limbajului paremiologic poate fi realizat pe texte de autor, luându-se în considerare nu numai textul integral (cronică, roman, nuvelă, povestire etc.), ci şi relaţiile intertextuale evidenţiate de abordarea globală a creaţiei unui scriitor sau a unei serii de scriitori reprezentând o epocă, un stil sau un program ideologic şi estetic relativ unitar.

Referindu-se la literatura medievală occidentală, Horst Weinstock remarca utilizarea nediferenţiată a proverbelor „rustice" şi a sentinţelor „literare" ca autorităţi egale şi amestecate, ambele tipuri de enunţ paremiologic reprezentând *formulae*. Modalitatea de utilizare a evoluat, în această literatură, de la naturaleţe la un manierism amplificat, apoi la ridicol şi parodie; în cea de-a cincea carte a lui Rabelais şi la Cervantes, proverbele au trecut de la manierism la decădere socială. În schimb, la Shakespeare, proverbele sunt integrate în context ca parte a acţiunii dialogate, ca avertisment sau argumentaţie, cu funcţie narativă şi dramatică.[1]

Paul Zumthor observa, la rândul său, că valoarea de utilizare a proverbelor în literatura medievală franceză este probată în două moduri: (i) prin existenţa, în secolele XIII-XVI, a unor culegeri specializate; (ii) prin faptul că, în operele oratorice şi literare care inserează în textul lor proverbe, se constată fapte semnificative de reiterare a expresiilor consemnate în aceste colecţii.

Tendinţa accentuată de asimilare a limbajului paremiologic în literatura cărturărească prin apel nu la surse orale, ci la colecţiile deja consacrate, poate fi interpretată ca o tradiţie instituită şi respectată prin obişnuinţă în epoca respectivă şi în spaţiul cultural occidental. Această constatare este confirmată şi de faptul că, în aceeaşi epocă şi în acelaşi spaţiu, proverbele erau larg folosite în stilul epistolar şi pătrunseseră autoritar în maniera conversaţiilor elegante de salon. Aşa se şi explică intensitatea preocupărilor pentru alcătuirea şi publicarea de colecţii, meticulozitatea cu care sunt alcătuite, soluţiile adoptate pentru a le face convingătoare şi uşor de mânuit şi, mai ales, larga lor răspândire în rândul ştiutorilor de carte (deci nu în mediile ţărăneşti), probată prin reeditări adăugite uneori substanţial, cum s-a întâmplat cu colecţia (mai bine zis colecţiile) lui Erasmus.

Un examen mai aprofundat al operelor de referinţă (sau al altor categorii de texte, precum cele oratorice), întemeiat pe un număr mare de exemple (cazuri), ar pune în relief, după părerea lui Zumthor, o problemă marginală, dar nu lipsită de interes: în ce măsură ar fi recomandabil, sau chiar necesar, de a distinge între proverbele propriu-zise (transmise prin tradiţie orală) şi proverbele preluate dintr-o operă literară (sau colecţie) anterioară (transmisă prin tradiţie scrisă), care ar putea să nu fie indicate ca atare, ci preluate cu titlul de citat poetic.[2] Un asemenea examen ar satisface o curiozitate ştiinţifică, dar nu ar clarifica, decât cel mult parţial, intenţia autorului, maniera lui de lucru şi sursele la care a apelat efectiv.

Important de reţinut este faptul că, într-o literatură scrisă, se poate constitui o „tradiţie" proprie în utilizarea limbajului paremiologic, indiferent de sursele orale sau scrise, tradiţie care poate funcţiona mecanic sau creativ. Şi este evident faptul că literatura română „de la origini până în prezent" îşi are, în acest sens, propria ei tradiţie.

Am afirmat, în capitolul anterior, că nu există diferenţe substanţiale în ceea ce priveşte modul de funcţionare a proverbelor între textele orale şi cele cărturăreşti, dar că pot fi semnalate totuşi diferenţe calitative, datorate atât faptului că scriitorii recurg la modalităţi mai elaborate de utilizare a expresiilor paremiologice, cât şi nivelului mai elevat al contextelor în care le folosesc. Această din urmă observaţie nu poate fi generalizată, dar, în textele autorilor la care ne vom referi, calitatea „mai elevată" a contextelor funcţionale este evidentă.

În cronicile moldoveneşti de limbă slavonă, înclinaţia pentru stilul parabolic şi comparaţia retorică îşi are sursele, ca deprindere, în stilul cronicăresc bizantin, aclimatizat la noi de Macarie, Eftimie şi Azarie. Primul „scrie călugăreşte", furând figuri de la bizantinul Manasses, inspirându-se din „caligrafia stilistică" a acestuia, cultivatoare de „vorbe în aur poleite": în a doua domnie a sa, Petru Rareş îşi „desmerdează norocoasele sale bătrâneţe în băi, în băuturi, în mâncări, ai zice [în loc de „vorba-ceea"] ca lebăda cu penele aurite deasupra unor clădiri".[3] Năvălirea turcilor asupra Moldovei este comparată cu „o pasăre cu aripile mari care se repede asupra unei păsărele cu pene puţine". Nu toate aceste procedee retorice se regăsesc în stilul lui Manasses; numeroase formule sunt creaţia lor proprie sau sunt împrumutate de la alţi scriitori.[4] Asemenea formule „expresive", comparaţii şi aluzii alegorice, care se repetă aproape la fiecare rând, nu reprezintă de fapt un limbaj paremiologic; unele dintre ele amintesc, cel mult, tehnica parafrazei proverbiale. Funcţia lor este exclusiv retorică, solicitată de caracterul oficial, de curte, al acestor cronici, de intenţia laudativă la adresa domnitorilor care au cerut scrierea lor, vizând uneori şi personalitatea unor mari boieri cu cinuri înalte la curtea domnească. Utilizarea lor abuzivă indică un manierism facil care, limitat în timp, nu a deschis o tradiţie cu reflexe în stilul cronicăresc de mai târziu.

Grigore Ureche, cu care începe „adevărata istoriografie română", nu va lua în serios vorbele în aur poleite ale predecesorilor săi, preferând comparaţiei retorice „metafora bine pitită". După opinia lui G. Călinescu, „toată mierea cronicii lui Ureche se reduce la cuvânt", care nu este în fapt limba cronicarului, ci „limba literară de dialect moldav".[5] Ureche are „harul de a gândi

prin simţuri", care am spune că este o modalitate proprie limbajului paremiologic. El este, deci, cel care deschide o tradiţie, continuată, în stiluri relativ diferite, de ceilalţi mari cronicari de limbă românească, primii care se vor sprijini, în latura cea mai evident umanistă a scrierilor lor, pe formulele paremiologice.

Această înclinaţie rezultă, în primul rând, din scopul educativ-moralizator al cronicilor lor, intenţia fiind nu numai prezentarea unor documente ale existenţei noastre în timp, ci şi îndreptarea conduitei morale, privindu-i în primul rând pe ocârmuitorii ţării, dar şi pe marii boieri, ale căror fapte şi comportamente sunt date ca pilde de „rău" sau de „bine", din care urmaşii să înveţe.

Ureche, de pildă, fixează cronicii sale un scop educativ peremptoriu: *„Să rămână feciorilor şi nepoţilor, să le fie de învăţătură, despre cele rele să se ferească, şi să socotească, iară despre ceale bune să urmeze şi să înveţe şi să se îndirepteze"* (Ureche, 1967, p. 69). Acest scop este urmărit cu tenacitate pe tot parcursul cronicii. După relatarea unor evenimente cu efecte semnificative mai puternice asupra destinului ţării, în rău sau bine, comentariile pe care le face pentru a le sublinia sensul pilduitor, în care utilizează de regulă şi expresii paremiologice sau de tip paremiologic, sunt introduse sub titlul *Învăţătură şi certare*. După ce consemnează, de pildă, risipirea cetăţilor moldoveneşti de către Alexandru Lăpuşneanu („vrând să intre în voia turcilor"), cronicarul îşi exprimă făţiş, sub titlul menţionat, dezaprobarea şi chiar indignarea, printr-un comentariu generalizator, care scoate în relief urmările nefaste nu numai ale evenimentului în sine, ci ale întregului comportament al Lăpuşneanului, în timpul celei de-a doua domnii, în relaţiile lui cu Poarta Otomană: „De acesta lucru cunoaştem că nice un bine n-au făcut ţărîi, că *vasul cel fără de fundŭ, măcar câtă apă ai turna într-însul nu-l mai poţi împlea*. Aşa şi turcul: de ce-i dai mai mult, de aceia îţi face mai multă nevoie" (Ureche, p. 146).

Relaţiile contextuale ale paremiei subliniate (adaptată stilistic la tehnica narativă şi portretistică particulară a cronicarului) sunt deosebit de complexe. Se poate vorbi, de fapt, despre o pluralitate de contexte funcţionale, dimensionate prin extensie progresivă într-o organizare ierarhică:

comentariul în sine (întreg textul citat), ca reprezentând contextul funcţional imediat, care dirijează univoc semnificaţia proverbului prin decodare expresă („aşa şi turcul”);

evenimentul relatat (distrugerea cetăţilor), nu atât prin efectul lui nefast, cât prin motivaţia lui (vrând să intre în voia turcilor);

toate faptele „rele” săvârşite de Lăpuşneanu în cea de-a doua domnie, motivate de subordonarea lui faţă de Poarta Otomană, căreia îi este dator şi, deci, aservit;

toate evenimentele relatate în letopiseţ, marcate de acelaşi gen de relaţii între domn şi puterea care l-a impus (aservire, supunere docilă), implicând îndatoriri care apasă greu asupra ţării şi îi degradează destinul istoric (context funcţional dispersat, vizând fapte şi acţiuni diferite, cărora însă proverbul – dar şi comentariul – le unifică semnificaţia prin funcţia lui de generalizare).

Această tehnică de contextualizare este definitorie pentru cronica lui Grigore Ureche; în virtutea ei se pot identifica serii de proverbe convergente, care produc un efect similar şi asupra contextelor funcţionale episodice, conturându-se astfel contexte generice dominate de o idee morală exemplară.

Intenţia generalizatoare a proverbelor este foarte transparentă la Ureche şi funcţionează şi datorită enunţurilor iniţiatoare (formula de introducere), în care, cum am mai arătat, referirea se face nu la „vorbă”, ci la întâmplări care s-au petrecut şi se petrec tot veacul: „…cum se întâmplă de sârgŭ de aduce povoiul apei şi iarăş de sârgŭ scade” (Ureche, p. 70); „…cum să tâmplă: den pom bun roadă bună op să iase” (Ureche, p. 129); „…ci pururea să tâmplă: acela ce va să-şi întoarcă bătaia, de doao ori îl bat“ (Ureche, p. 91). Evenimentul de referinţă, implicat în substanţa semantică a proverbului, capătă deci marca eternităţii, faptul particular la care proverbul se aplică (contextul funcţional) fiind şi el înseriat în această permanenţă; proverbul însuşi, mai ales când are o structură microcontextuală narativă, este interpretat, în context, ca model exemplar al seriei de întâmplări „pururea” reiterate. Acest fapt nu vizează inevitabilul, pentru că se poate întâmpla şi altfel, totul depinzând de voinţa şi opţiunea comportamentală, sau de firea bună ori rea a celui despre care este vorba.

Miron Costin, cu o concepţie mai clară asupra istoriei, ale cărei evenimente le interpretează în contextul unor opţiuni politice mai bine conturate, dar puternic marcat şi de sentimentul destinului, este şi el convins că istoria nu înseamnă numai consemnarea faptelor trecute, ci şi o sursă de „învăţătură” pentru generaţiile viitoare de cititori, prin cunoaşterea unor drame sociale şi omeneşti care ar fi putut fi evitate: „…letopiseţile nu sint numai să le citească omul, să ştie ce au fost în vremi trecute, ce mai mult să hie de învăţătură ce este bine şi ce este rău şi de ce să se ferească” (Costin, p. 184). Ca istoric, cronicarul se arată, însă, preocupat în mai mare măsură de memoria vremurilor trecute, „…cât să nu să uite lucrurile şi cursul ţărîi” sau „…să nu să treacă cumva cu uitarea” (Costin, p. 42). În mai mare măsură istoric decât moralist, preocupat de despuierea documentelor şi îngrijorat de puţinătatea lor, recurgând, pentru evenimentele pe care nu le-a trăit personal, la memoria bătrânilor şi la tradiţiile orale, el cultivă „vorba memorabilă”[6] nu numai când citează replici ale personajelor, ci şi când utilizează expresii paremiologice.

Enunţul iniţiator, atunci când recurge la el, nu se mai referă la ceea ce „pururea se întâmplă”, ca la Ureche, ci la vorbă, spunere, zicere – la vorbele spuse cândva, de cineva, care au intrat în memorie şi pot fi re-enunţate în contextul unui eveniment la care se potrivesc. Cronicarul nu este interesat de „întâmplarea” care a generat această „vorbă”, concentrându-şi atenţia asupra „întâmplării” la care ea poate fi raportată, dar îi indică, de regulă, mai precis sau mai vag, enunţiatorul primar, cu aceeaşi grijă cu care face trimiteri la sursele de informaţie pentru evenimentele pe care le relatează în cronică, fie ele scrise (letopiseţul cel leşesc, de pildă), fie memoria bătrânilor, fie tradiţiile orale, ajungând până la zvonuri (la cele ce se spun). Încrederea în „memoria vorbei” este atât de puternică, încât uneori Costin se rezumă la o sumară aluzie proverbială, convins că cititorul îi va înţelege intenţia. El este mai atent, însă, cu citatele proverbiale de sursă cărturărească, pe care le reproduce integral şi le explică semnificaţia prin raportare la contextul istoric.

Caracterul „memorabil” este mai puternic atunci când „vorba” este atribuită unor mari personalităţi istorice sau culturale, dar şi unor autori mai puţin cunoscuţi sau unor comunităţi etnice sau sociale bine delimitate:

„*Scrie Pliutarhŭ, vestit istoric*, /…/ că *hărnicia împăraţilor şi domnilor mai multŭ să înţelege din cuventele lor şi sfaturi grăite de dânşii* […] decât den războaie făcute de dânşii, că războaiele, avuţiia şi prilejul vrémii face mai de multe ori. Iară cuvântul şi sfat înţeleptŭ din singură hirea izvoréşte, până în cât ieste, *precum dzice* şi *Înţelepciunea lui Solomon* […]: *«Den rostul direptului izbucnéşte înţelepciunea»*" (Costin, p. 89)

sau:

„Şi aşea s-au aşedzat Constantin-vodă, feciorul Ieremiei-vodă cel mai mare, la domnie, cu bucuria ţărâi, avândŭ ţara nădejdea că va urma pe tată-său. Ce departe au fostŭ Constantin-vodă de acéie fericiie. Ce *precum dzice Isus Sirah*: *Vai de acéie cetate, unde este domnul tânărŭ*. Luându-se şi Constantin-vodă după socoteala tineréţilor, n-au păzit datoria sa deplin spre împărăţie şi, precum scrie Létopiseţul cel leşescŭ, dintâiaş dată birul a anului celui dintăiŭ nu l-au plinit. Şî aşea, scârbindu-se împărăţiia, l-au mazâlit pre Constantin-vodă…" (Costin, p. 58).

Funcţional, semnificaţia proverbului nu se referă la soarta „cetăţii", ci la soarta tânărului domn, care este, după cum explică mai departe cronicarul, o victimă a autorităţii perfide a turcului:

„Nu i-au folosit lui Constantin-vodă uricile ce le avea de la împărăţie, date tătâne-său, de domniie vécinică, lui şi feciorilor lui şi nepoţilor lui, că *turcul cu vréme dă, cu vréme ia*, precum este vremea, aşea lasă, blândŭ cândŭ ieste vréme de blândéţe, sămeţŭ şi agerŭ cândŭ ieste vréme de sămeţiie. Creştinului niceodată cuvântul nu-l ţine, nice este a-l amăgi ruşine, toate precum ieste vremea face" (*ibidem*).

Proverbul (sau expresia de rezonanţă proverbială) subliniat(ă) în text şi explicat(ă) în continuare în termeni ei înşişi sentenţioşi, are un dublu efect generalizator, referindu-se la soarta multora dintre domnii ţărilor româneşti, dependenţi de „împărăţiie" (la cheremul ei), dar şi la comportamentul insolent al turcului, ca modalitate comportamentală definitorie şi permanentă în tot veacul de dominaţie otomană.

Când proverbul este atribuit unei comunităţi etnice, prestigiul îi este conferit de înţelepciunea şi experienţa ei istorică, recunoscute prin consens colectiv, dar şi în comentariile cu care cronicarul anticipează enunţarea lui. Efectul proverbial este mai puternic atunci când întâmplări şi situaţii din viaţa istorică a unui popor

sunt sancţionate cu proverbe aparţinând culturii orale a altui popor vecin şi având permanente relaţii, bune sau rele (înţelegeri sau confruntări), cu celălalt. Hatmanul Potoţchi „au strânsŭ oaste di prin cetăţi şi de pre la rudeniile sale", peste voia şi porunca craiului polonez, şi „au purces asupra lui Ştefan-vodă [Tomşa], însoţit de Constantin-vodă [care fusese alungat din scaun] şi cu Alexandru-vodă, frate-său". Potoţchi se îndrepta spre Moldova „sămăţŭ cu izbândele ce făcuse fraţii lui aicea într-aceste ţări împrotiva lui Răzvan-vodă şi apoi împrotiva lui Mihai-vodă, ce, *cum dzice muldovanul, nu sintŭ în toate dzile Paştile*". Mergând „fără nici o tocmală, fără străji", oastea încropită de hatmanul polonez e lesne înfrântă de moldovenii lui Ştefan Tomşa, cu consecinţe nefaste asupra celor trei temerari (Costin, p. 59). „Zicerea" moldoveanului se referă, cum se poate deduce din microstructura semantică a proverbului, mai mult la viaţa domestică, îndeosebi la ce poţi, ce trebuie şi ce este bine să faci, prin opoziţie, în zilele de sărbătoare şi în zilele de lucru. Deşi expresia nu este imperativă, reprezentând în intenţie un avertisment formulat printr-o constatare banală (toată lumea ştie că, pe parcursul unui an, Paştele durează, ca şi Crăciunul, doar trei zile), proverbul are o certă funcţie normativă, înscriindu-se în prescripţiile care reglează comportamentul uman în raport cu ciclurile vremii (context generic). Miron Costin utilizează, însă, acest proverb într-un context istoric, în care succesiunea evenimentelor demonstrează că succesele asumate cu emfază pot fi urmate de eşecuri lamentabile. Asemenea situaţii apar frecvent în cronica lui, prilejuindu-i comentarii adecvate şi sancţiuni proverbiale uneori neaşteptate. În cazul de faţă, cronicarul reorientează sensul proverbului, am putea spune chiar că îl deturnează, deplasându-i sfera contextului generic spre alte categorii de proverbe, de tipul *Ulciorul nu merge de multe ori la apă*. Libertatea cu care performerul folcloric utilizează limbajul proverbial şi semnificaţiile lui în raport cu contexte funcţionale variabile, uneori neaşteptat de distanţate faţă de uzul consensual tradiţional, se manifestă deci şi în textele de autor.

Într-un alt caz, un proverb leşesc este aplicat la evenimente şi situaţii din ţările româneşti: „Spun oamenii bătrâni de pre acéle vrémi cum să fie agiunsŭ în câteva rânduri cu dare Ieremie-vodă la Başté Giurgiu, pentru moartea lui Mihai-vodă, care lucru poate

să hie (*că ce nu lucreadză în lume avuţia*). Banii răscolescŭ împărăţiile şi mare cetăţi le surupă, *cum să dzâce cu un cuvântŭ leşescŭ*: *Sula de aurŭ zidul pătrunde*" (Costin, p. 56).

Proverbul leşesc este anticipat de cugetări proprii, formulate succint în stilul specific limbajului paremiologic, procedeu cu frecvenţă destul de mare în cronica lui Costin. Convergenţa semantică dintre proverb, cugetare şi eveniment este aici mai puternică, deşi în evidentă relaţie parabolică (sula de aur – termenul parabolic; „avuţiia", banii – cu sens denotativ în cugetările autorului; mituirea lui Başté Giurgiu de către Ieremia-vodă – evenimentul probabil). Se poate spune că, în acest caz, ca şi în multe altele, cugetările cronicarului sunt expresii paremiologice generice, care mediază relaţia semantică dintre termenii contextului funcţional şi termenul parabolic din proverbul final.

Când etnia căreia i se atribuie un proverb se află în relaţii de rivalitate cu o altă etnie, determinând conflicte, atitudini şi aprecieri interetnice, sensul proverbului devine intenţionat ironic:

> „Luasă veste doamna [lui Ieremia-vodă] şi boierii că le vine Schinderŭ paşea asupră şi le porunciia şi Radul vodă, ca un creştin, să fugă devréme. Ce leahul simăţŭ şi fără crieri n-au vrut să purceagă mai devréme, ce amu dacă apropiiesă oştile. *Bine le zicŭ cazacii leşilor*: *După pagubă, leahul înţeleptŭ*" (Costin, p. 64).

Referirea la „vreme" (timpul pagubei şi timpul înţelepciunii), mai pregnantă într-unul dintre proverbele comentate anterior („turcul cu vréme dă, cu vréme ie"), înscrie multe dintre proverbele utilizate sau create de Miron Costin într-un context generic ce domină gândirea lui filozofică şi concepţia asupra destinului omului, al împăraţilor şi popoarelor; asemenea referiri apar frecvent în cronica lui Costin: „Ce sosiră asupra noastră cumplite acestea vrémi de amu, de nu stăm de scrisori, ce de griji şi suspinuri" (*Prédoslovie*, p. 42); „Iar di pe acéle vrémi să cunoaşte păharul lui Dumnedzău aproape de schimbare şi curundŭ spre alte mai cumplite vrémi" (p. 120); „De şagă lucru este întrebare ca aceasta pre o vreme ca acéea?" (p. 133); „Şi de atunci ţara au purces tot spre rău, den anŭ în anŭ până astădzi" (p. 134); „Créde (iubite cititoriule) neputinţii omeneşti, créde valurilor şi cumplitelor vrémi, întreabă pe ce vrémi am scris" (p. 165) etc., culminând cu celebra cugetare: „Iară nu sintŭ vrémile supt cârma

omului, ce bietul om supt vrémi" (p. 144), care, rostită în moment de mare cumpănă, are puternice rezonanţe paremiologice.

Apăsarea „vremii" asupra destinului oamenilor şi al popoarelor este pusă, ca efect, în relaţie de echivalenţă cu voinţa divină, într-o cugetare sentenţioasă, corelată contextual cu vremea lui Papură-vodă, de fapt Ştefăniţă-vodă, poreclit aşa pentru că „…ţara într-acéia foamete era într-acéla anŭ, cât mânca oamenii papură uscată în loc de pâine; ce vrémile şi voia lui Dumnedzău nu sânt în voia domnilor" (Costin, p. 195). Această cugetare are reflex contextual la mare distanţă, într-o altă scriere a lui Miron Costin (*Cronica polonă*), unde este amplificată până la dimensiuni fataliste:

> „Şi din *scurgerea acestor veacuri*, şi din felul cum, *după hotărârea lui Dumnezeu*, a căzut Împărăţia Romană din puterea ce avusese, fiecare poate să vadă ce schimbătoare este lumea. Şi cine poate să facă pasul cel mai mic sau să se tragă înapoi, când *Dumnezeu hotărăşte un termen* împărăţiilor şi schimbarea stăpânirii pe pământ? Alţii urmează după plecarea celor dintâi, căci Dumnezeu a interzis Fortunei să stea pe acelaşi loc" (Costin, p. 226).

Acest fatalism capătă o nuanţă aparte atunci când este motivat prin imposibilitatea omului de a prevedea viitorul, prin neştiinţa lui asupra lucrurilor ce urmează să se întâmple.

După ce relatează răsunătoarea victorie a lui Mihai Bravul asupra oştilor lui Sinan „paşea", cronicarul anticipează declinul şi sfârşitul tragic al acestui mare erou al neamului printr-un comentariu sentenţios:

> „Iară precum izbândele dintâiŭ a mulţi au fostŭ mai pre urmă spre scădére, aşea şi acestui domnŭ, lui Mihai-vodă, precum vei vedea povestea mai gios, la rândul său. *Neştiutoare firea omenească de lucruri ce vor să fie pre urmă*. Ce pentru un lucru sau doauă pre voie ce i să prilejuiescŭ, bietul om purcede desfrânatŭ şi începe lucruri peste puterea sa şi apoi acolo găseşte perirea" (Costin, p. 48).

Enunţul sentenţios cel mai semnificativ din acest comentariu este reluat la scurtă distanţă, după ce Mihai-vodă îi taie capul lui Bator Andreieş, şi întărit paremiologic:

Şi dacă l-au adus la Mihai-vodă, au pus de i-au tăiatŭ capul. *Neştiutoare firea omenească şi de primejdiile sale*, că apoi nu îndelungată vréme aşea au păţit şi Mihai-vodă de Başté Giurgiu, cum au făcut el lui Bator Andreieş. Bine dzice sfânta Evanghelie: «Cu ce măsură măsuri, măsura-ţi-să-va»" (Costin, p. 49).

Chiar dacă enunţul care sintetizează, în ambele texte citate, sensul evenimentelor relatate şi relaţia de cauzalitate dintre ele, reliefând opoziţia dintre succes şi eşec, nu a intrat, presupunem, în circuitul oral, frecvenţa cu care este utilizat în tot cuprinsul cronicii îi conferă certă valoare şi funcţie paremiologică. Proverbul care încheie al doilea fragment („Cu ce măsură măsuri, măsura-ţi-să-va") ne scoate, însă, din zona fatalismului, atribuind omului, şi nu vremii sau voinţei divine, un rol decisiv în derularea propriului său destin, care contrazice, cel puţin aparent, cugetarea filozofică a cronicarului. „Firea omului" este „neştiutoare" numai dacă este lipsită de înţelepciunea rezultată nu numai din propria experienţă, ci mai ales din experienţele repetate ale generaţiilor anterioare, pe care limbajul paremiologic le concentrează în formule sintetice. Există, în circuitul folcloric românesc, numeroase proverbe care îl avertizează pe om, îi dau deci posibilitatea să ştie (să nu-i rămână neştiutoare firea) că succesul sau insuccesul lui în viaţă depind, în mare măsură, de faptele şi comportamentele lui, bune sau rele: *După faptă şi răsplată*; *Cine seamănă vânt culege furtună*; *Cum îţi vei aşterne, aşa vei dormi* etc., subsumate aceluiaşi context generic ca şi proverbul citat de Miron Costin. Că nu numai el, ci şi Ureche şi Neculce au înţeles şi au fost conştienţi de acest lucru, reiese din chiar scopul atribuit propriilor lor scrieri – să fie de învăţătură pentru urmaşi. Şi atunci, cugetarea lui Costin despre „neştiutoarea fire omenească" reprezintă mai degrabă un reproş la adresa celor lipsiţi de învăţătură şi înţelepciune, carenţă care, în cazul „domnilor" ce ocârmuiesc ţări şi popoare, este mai gravă. De faptele şi comportamentele, bune sau rele, ale domnilor, de învăţătura şi înţelepciunea lor depinde nu numai propriul lor destin, ci şi destinul istoric al ţărilor peste care stăpânesc.

Referindu-se la domnia lui Gaşpar-vodă, „om de neamul său italian […] *neştiutoriŭ* rândul şi a obiceaiurilor ţărâi, fără limbă de ţară", cronicarul deplânge cu mare amărăciune destinul trist al

Moldovei, determinat nu de voinţa divină, ci de neînţelepciunea şi „hirea" rea a multora dintre domnii ce s-au perindat la scaunul ei:

„O! Muldova, di ar hi domnii tăi, carii stăpânescŭ în tine, toţi înţelepţi, încă n-ai peri aşé lesne. Ce, domniile *neştiutoare* rândul tău şi lacome sintŭ pricine perirei tale. Că nu caută să agonesască şie nume bun ceva la ţară, ce caută desfrânaţi numai în avuţie să strângă, care apoi totuş să răsipéşte şi încă şi cu primejdii caselor lor, că *blăstemul săracilor, cum să dzice, nu cade pre copaci, câtŭ de tărdzâu*" (Costin, p. 66).

Proverbul, al cărui model consacrat în colecţii, ca şi în circuitul folcloric, apare sub forma *Blestemul nu cade niciodată pe pietre* (G.M., 1449), nu se referă, de fapt, la secvenţa de text pe care o încheie, având reflex contextual la distanţă, în episodul care relatează uciderea lui Gaşpar de către propriii săi însoţitori, după ce oastea i se risipise în lupta dată împreună cu leşii împotriva turcilor. Vom reveni mai jos la această secvenţă, încheiată şi ea cu un citat biblic: „Nu-i nice o putére, fără de la Dumnedzău dată". Interesantă este corelaţia intercontextuală între cele două proverbe (fiindcă citatul biblic este şi el, ca funcţie şi structură, proverb) şi între contextele funcţionale la care sunt aplicate. După ce relatează el însuşi cu scârbă ororile comise de Gaşpar-vodă în confruntarea cu boierii şi nu apreciază ca gest pozitiv întoarcerea lui împotriva turcilor, cronicarul etichetează uciderea mişelească a domnului (împlinire a blestemului) ca „scârnavă faptă", pentru că domnul, „ori bun, ori rău /…/, oricum este, de la Dumnedzău este".

Comparând forma mai particulară a proverbului în contextul cronicăresc comentat, cu forma mai „clasică", identificată în colecţii, am putea bănui modalităţi specifice de adaptare semantică şi sintactică la context: „Blăstemul *săracilor*, cum să dzice, nu cade pre *copaci*, *câtŭ de tărdzâu*" (*săracilor* – atribut care restrânge clasa celor ce proferează blestemul în funcţie de context, *copaci* – în loc de pietre, *câtŭ de tărdzâu* – în loc de niciodată; inversiuni sintactice potrivite stilului specific al lui Costin: enunţul iniţiator în interiorul enunţului proverbial, determinarea temporală la sfârşitul frazei). Nu putem şti dacă această formă, excluzând inversiunile topice, a aparţinut circuitului oral în epocă (blestemul *săracilor* nu cade *niciodată* pe *copaci*), dar, cum tendinţa de adaptare la context este frecventă în letopiseţul lui Costin,

transformarea cea mai substanţială constând în substituirea proverbului cu o simplă aluzie (Matei-vodă îi „unseră osia" dregătorului turc), ipoteza că şi acest caz reprezintă un procedeu similar este plauzibilă.

Libertatea pe care Miron Costin şi-o permite în ceea ce priveşte selecţia unui proverb adecvat câmpului semnificativ al contextului funcţional determină uneori nepotriviri sau ambiguităţi semantice între proverb şi context:

> „Dacă s-au aşedzat Alexandru-vodă la scaun (*lupul părul schimbă, iară nu hirea*), tot pe acéia cale, ca şi la domniia dentâiŭ au purces lucrurile. Ce, cârpiia boierii cum putea trebile ţării, iară domniia mai multŭ îşi petrecea cu Batişte Veveli" (Costin, p. 97).

Episodul se referă la cea de-a treia domnie a lui Alexandru-vodă, care, după cum se înţelege şi din proverbul pus între paranteze, nu a fost mai presus faţă de primele două (domnii scurte, de câte o jumătate de an). Încă din prima sa domnie, acest Alexandru-vodă se dovedeşte a fi departe „cât ceriul de la pământŭ" de „hirea tătâne-său" (Radu-vodă cel Mare), „om şi de trup şi de hire slabŭ şi boliacŭ". Fiindu-le impus a doua oară ca domn, boierii, care îl urau (au avut „mare mâhniciune şi voie rea"), au uneltit împotriva lui.

Cam drastic acest proverb (*lupul părul schimbă, iară nu hirea*), care se referă de regulă la o răutate nocivă împinsă până la cruzime, faţă de semnificaţiile corespondente din contextul funcţional. Alexandru-vodă nu era rău, dimpotrivă, a încercat să intre în voia boierilor, ci numai slab din fire, bolnăvicios şi delăsător. S-ar putea spune că Miron Costin modifică întrucâtva sensul proverbului, îi lărgeşte sfera contextului generic, apropiindu-l de *Năravul din fire n-are lecuire*.

Relaţia semantică proverb-context este, în acest caz, construită stângaci şi faptul se datorează, mai mult decât probabil, sărăciei de informaţie, cronicarul fiind nevoit să se limiteze la „cât am pututŭ înţelege den boieri bătrâni den dzilele lor", a căror aversiune împotriva domnului cel nevolnic în mod sigur l-a influenţat. Contextul funcţional cuprinde toate episoadele care se referă la cele trei domnii, inclusiv finalul penibil al celei de-a treia, când

boierii se dovedesc a fi, prin ura lor înverşunată, cei cu nărav rău, iar vodă, o victimă inocentă a lor. Când, după ce scapă de situaţiile periculoase prin care boierii l-au obligat să treacă, Costin postelnicul, un boier mai cu minte şi mai înţelegător al celor întâmplate, îi oferă sprijin pentru ca „să-şi hie iară în scaun", Alexandru-vodă, scârbit peste măsură şi abia scăpat de frică şi spaimă, „n-au vrut să priimască nice într-un chip". Aceste episoade, aşezate în text după enunţul proverbial menţionat mai sus, reprezintă de fapt un contra-context, o infirmare a semnificaţiei proverbului în situaţia dată.

Miron Costin are permanent tendinţa de a aprecia acţiunile şi comportamentele domnilor, mai ales cele necugetate, subliniindu-le consecinţele nefaste sau dezaprobându-le: „Ce nu s-a destulit Mihai-vodă cu atâta [înfrângerea lui Simion-vodă], ce *îndată, fără nimică zăbavă* au tras oştile sale asupra Ieremii-vodă, spre Suceavă, cu mare sârguială" (Costin, p. 50). Dezaprobarea este marcată prin sublinierea maliţioasă şi repetată a grabei necugetate cu care voievodul acţionează.

Uneori, astfel de comentarii se desfăşoară în secvenţe mai ample şi sunt înţesate de expresii paremiologice sau de tip paremiologic, care le amplifică sensul moralizator (de mustrare), indiferent că sunt consacrate sau create *ad-hoc*, şi argumentate cu mari exemple pilduitoare ale istoriei:

> „O! nesăţioasă hirea domnilor spre lăţire şi avuţie oarbă. Pre cât să mai adaoge, pre atâta râhneşte. *Poftile a domnilor şi a împăraţilor n-au hotar. Avândŭ multŭ, cum n-ari avea nemică le pare*. Pre câtŭ îi dă Dumnedzău, nu să satură. Avândŭ domnie, cinste şi mai mari şi mai late ţări poftescŭ. Avândŭ ţară şi ţara altuia a cuprinde cată şi aşea lăcomindŭ la altuia, sosescŭ de pierde şi al său. *Multe împărăţii în lume, vrândŭ să ia alte ţări, s-au stânsŭ pre sine*. Aşea s-au stânsŭ împărăţia lui Darie împăratŭ de Alexandru Machidon. Vrândŭ să supuie ţărâle greceşti şi toată Machidoniia, Darie au stânsŭ împărăţiia sa, de au cădzutŭ pre mânule lui Alexandru Machidon. Aşea împărăţiia Cartaghinii vrândŭ să supuie Râmul, au cădzutŭ în robiia râmlénilor. Aşea Pirŭ împăratŭ, vrândŭ să ia Italiia, au pierdut ţărâle sale. Aşea şi Mihai-vodă, vrândŭ să hie crai la unguri, au pierdutŭ şi domniia Ţărâi Muntenéşti" (Costin, p. 113).

Alteori, dezaprobarea este exprimată în tonuri mai drastice şi motivată, proverbial, prin voinţa divină, pe care oamenii nu trebuie s-o încalce. În acest fel este comentată uciderea mişelească a lui Gaşpar-vodă, aflat în situaţie critică, de către propriii lui însoţitori:

„Scârnavă şi groaznică faptă şi neaudzită în toate ţări creştine. Domnul, ori bun, ori rău, la toate primejdiile feritu`´ trebuieşte, că oricum este, de la Dumnedzău este. Precum dzice şi Svinta Scriptură: «*Nu-i nice o putére, fără de la Dumnedzău dată*" (Costin, p. 72).

În acelaşi stil se înscrie şi preocuparea cronicarului pentru relevarea sentimentelor şi reacţiilor afective ale personajelor lui faţă de evenimentele pe care le-au trăit sau cu care se confruntă: „*Vésel* Matei-vodă că i-au hălăduit siiménii şi c-au putut răspunde focului căzacilor, luândŭ mare inemă şi nădéjde dentr-acéia tâmpinare a siiménilor cu căzacii" (Costin, p. 151); „Să mira Vasile-vodă, încotro va năzui? La turci să temea de pâra ţărâi şi de lunicoase hirea turcilor şi cu grije. La căzaci iarăşi să feriia, să nu-şi mai strice numele la turci" (*idem*, p. 140). Chiar dacă neînsoţite de proverbe în context imediat, astfel de comentarii, numeroase pe parcursul întregului letopiseţ, creează la nivel macrocontextual un climat favorabil apelului la limbajul paremiologic.

Prin modalităţile de conexare a proverbelor la context (sau contexte), Miron Costin se dovedeşte a fi, în egală măsură, un continuator al înaintaşului său, dar şi un mare inovator.

Vasile Lupu uneltea împotriva lui Matei Basarab, pe care „prostatec îl ţinea", pentru a-l pune în scaunul Ţării Româneşti pe Ion-vodă, feciorul său. Era sprijinit şi îndemnat insistent la aceste fapte de vizirul Tabani Buiuc, fără ştirea Porţii, aflat fiind în rivalitate cu alţi mari dregători ai împărăţiei. Primele două încercări eşuează, datorită în primul rând intervenţiei Porţii, unde adversarii vizirului sunt mai tari, dar şi prin înfrângerea oştilor domnului moldav. La a doua încercare, Vasile Lupu căutase o soluţie politică: „…au pornit pre Ion-vodă la paşea de la Silistra cu câţiva boieri, să-l ducă paşea în scaun". A trimis înainte la paşă un vel-postelnic, „să mai întărească lucrurile". Ajuns la paşă, acesta

„au simţit lucrurile într-altŭ chip, că-l agiunséră pre paşea iară alte porunci împărăteşti pren silihtariul şi-i *unseră osia* şi paşii Matei-vodă" (aluzie proverbială).

Dar Vasile-vodă „nici cu atâta nu s-au lăsatŭ", ci, îndemnat de vizir, „iară au strânsŭ oşti" şi „au purces" asupra lui Matei-vodă. Are mari şanse să învingă în acest război, dar, prin abilitate tactică, ajutat şi de întâmplare, Matei-vodă întoarce victoria de partea sa. Această răsturnare îi prilejuieşte cronicarului un comentariu amar (îi era credincios lui Vasile Lupu), care, întărit paremiologic, sună ca un avertisment sever:

„Iară lunecoasă sintŭ lucrurile războaielor şi în puterea lui Dumnedzău mai multŭ stau. Nice un nepriietin, cât de slab hie, cum să nu-l ţiie nimea, nece-l ţinŭ oşténii cei direpţi. Şi bine au dzis unul: *Bella momentis constant*, adecă *Războaiele în clipala ochiului stau*. Că atâta era numai să ie acéla războiŭ Vasilie-vodă şi să să aşedze în domnia Ţărâi Munteneşti. Iară *roata lumii* nu aşea cum gândeşte omul, ce *în cursul său să întoarce*" (Costin, p. 113-115).

Tehnica de contextualizare, mai ales în ceea ce priveşte ordinea sintagmatică şi ierarhizarea unităţilor componente, este cea consemnată la Grigore Ureche, dar realizată într-o manieră cu totul diferită, caracteristică pentru Miron Costin pe tot parcursul cronicii sale. La Ureche, comentariul meditativ şi proverbul care îl urmează reprezintă veritabile paranteze, deschise prin acea *Învăţătură şi certare*; unităţile constitutive ale discursului asupra căruia proverbul îşi proiectează semnificaţiile (de la centru spre margini: proverb – comentariu – eveniment – serie de evenimente reprezentând contexte dispersate la distanţă) sunt foarte clar delimitate unele în raport cu altele. La Miron Costin, relaţia sintagmatică dintre componente (exceptând contextele dispersate la distanţă) se caracterizează printr-o contiguitate fluidă, cu elemente de interferenţă şi intercalare (chiar în interiorul proverbului), care implică, nu rareori, apelul la alte proverbe (cel din finalul secvenţei citate) sau la aluzii proverbiale („unsese osia").

Uneori, Miron Costin utilizează aceeaşi expresie paremiologică în contexte diferite:

„Şi văzândŭ de adevărat urzită perirea sa de Alexandru-vodă [este vorba despre boierii care „îmbla toţi cu paza vieţii"], ca *céla*

ce să îneacă, să apucă de sabie cu mâna goală, s-au vorovitŭ cu toţii şi au dată ştire ţărâi, care hierbândŭ în greutăţi şi în netocmele, pre lesne s-au pornitŭ şi nu numai curtea, ce şi ţărănimea" (Costin, p. 98).

Acelaşi proverb este utilizat pentru a sublinia, moralizator, eşecul lui Racoţi, craiul de Ardeal, în încercarea lui de a dobândi şi „scaunul crăiiei leşeşti". Mânat de „duhuri spre mare lucruri", de „mari şi înalte gânduri, cum s-ari vedea crai preste crai şi domnŭ preste domni" (*ibidem*, p. 173), după ce obţine câteva victorii în faţa oştilor leşeşti, suferă, în cele din urmă, o înfrângere dezastruoasă, căzând „în mâna leşilor" şi pierzând scaunul Ardealului, unde turcii instalaseră alt cneaz. După care, la

„…anul 7166, Racoţii, *ca acela ce se înneacă, de sabie goală să apucă* [uşoară modificare faţă de enunţul anterior], iară au coborât cu oşti în Ardeal, încă fiindŭ cetăţile Făgăraşul, Oradiia, Sibiiul cu oamenii lui. Iară Berci Ianoş (noul cneaz), cu turcii s-au închis în Cliujvarù, spre partea turcească" (Costin, p. 185).

În ambele contexte (funcţionale), expresia proverbială comprimă situaţii care se înscriu într-o aceeaşi clasă generică: cel ce se află într-o situaţie critică, disperată, riscă totul pentru a scăpa. În cel de-al doilea context, mai amplu şi mai complex organizat, sensul critic, efectul paremiologic este întărit printr-o cugetare-avertisment care anticipează de la distanţă nu numai enunţul ca atare, ci şi situaţia de referinţă: „Vrei vedea cum înghite Racoţii (înălţarea spre care năzuieşte). *Orbŭ nărocul la suiş şi lunecos a stare la un loc, grabnic şi de sârg pornitoriu la coborâş*". Formulată ea însăşi în stil paremiologic, această cugetare poate fi considerată „propoziţie fundamentală", semnificând contextul generic al proverbului. Acelaşi efect întăritor îl are şi contrastul dintre situaţia precară la care ajunge protagonistul şi marile ambiţii care au determinat acţiunile lui temerare. Comparând cele două contexte, reiese că cronicarul reuşeşte să dozeze efectul în funcţie de gravitatea situaţiei de referinţă, dar şi de culpabilitatea protagonistului.

Tehnicile de conexare contextuală sunt mai complexe şi mai variate, deci, la Miron Costin faţă de Grigore Ureche. Registrul de formule introductive, mult mai larg, este diferenţiat după sursa

din care cronicarul îşi extrage paremia, dar şi în funcţie de procedeele folosite pentru adaptarea la context. Proverbele de circulaţie folclorică sunt introduse, de regulă, printr-un verb *dicendi* la formă impersonală („cum să dzice"; „cum să dzice cuvântul"; „cum să dzice cu un cuvântŭ leşeşcŭ") sau puse, pur şi simplu, între paranteze (fără formulă de iniţiere), aşa cum am văzut în unele dintre cazurile comentate mai sus. Atunci când recurge la citate din texte biblice sau laice, verbul *dicendi*, la un mod personal, este urmat de subiectul care indică sursa şi precedat, uneori, de un adverb care susţine autoritatea sentinţei („bine dzice sfânta Evanghelie"; „precum dzice sfânta Scriptură"; „precum dzice şi înţelepciunea lui Solomon"; „precum dzice Isus Sirah"). Acelaşi procedeu este utilizat şi în cazuri în care sursa este anonimă, dar individualizată („şi bine au dzis unul"; „precum aceia bine au dzis un dascăl").

Pentru formulele aforistice sau sentenţioase care îi aparţin, cronicarul nu simte nevoia de a le introduce prin vreo formulă, ci le topeşte în pasta discursului, precedându-le uneori de un *ce* sau *că* consecutiv, ori de un *aşa* cu funcţie comparativă („ce este să nu treacă anevoie cu sfatul"; „că după scârnave fapte, scârnave morţi vin"; „aşa cu anevoie se agoniseşte, ce se pierde odată"). Când vrea, însă, să fie mai categoric sentenţios, cugetarea este introdusă printr-un verb *dicendi* precedat de verbul *a putea* („cât poţi dzice că nasc şi în Moldova oameni"; „de să poate dzice că are casa aceia pace, lângă care alta lipită de perete arde").

Intenţia educativă a letopiseţului este declarată şi de Ion Neculce ca scop de căpetenie, în termeni mai concreţi şi prin adresare directă către cititor:

„Deci, fraţilor cetitorilor, cu cât veţi îndemna a ceti pre aceste letopiseţ mai mult, cu atât veţi şti a vă feri de primejdii şi veţi fi mai învăţaţi a dare răspunsuri la sfaturi ori de taină, ori de oştire, ori de voroave, la domni şi la noroade de cinste" (Neculce, p. 5)

sau:

„Rugăm pe dumneavoastră, iubiţi cetitori tineri, să luaţi seama aceştii scrisori, de s-ar tâmpla vrodată să mai vie nişte lucruri ca aceste în ţara noastră, să vă ştiţi chivernisi, să nu păţiţi şi voi ca noi" (*ibidem*, p. 243).

O calitate particulară a evenimentelor, faptelor şi situaţiilor relatate în cronici, determinate de intenţia declarată a autorilor lor, constă în faptul că acestea sunt ele însele investite cu funcţii similare celor specifice limbajului paremiologic, devenind modele pilduitoare, adevărate parabole, cu sens pozitiv sau negativ, purtătoare de învăţături pe care cititorii (mai ales cei tineri) sunt îndemnaţi să le urmeze pentru a-şi dirija comportamentele, acţiunile şi atitudinile, în situaţii similare. Această funcţie este amplificată de comentariile cronicarilor, de regulă în stil sentenţios, cuprinzând ele însele adeseori enunţuri cu rezonanţă paremiologică, şi capătă concentraţie maximă în proverb.

Vorbirea în pilde este o însuşire naturală a cronicii lui Neculce, om cu multă experienţă de viaţă la vârsta când a scris-o, cunoscător al înţelepciunii celor vechi. Sub pana lui, fondul paremiologic capătă valenţe noi: pe de o parte, cronicarul se apropie mai mult decât înaintaşii săi de stilul popular-ţărănesc în manevrarea limbajului paremiologic, uneori până la identificare, iar, pe de altă parte, intervenţiile lui în conţinutul şi structura expresiei proverbiale sunt determinate nu numai de cerinţele adaptării la context, ci şi de tendinţa de integrare organică a stilului paremiologic în stilul propriu, de accentuată specificitate, al cronicii sale. Îşi pun amprenta aici harul de povestitor şi tehnica conversaţională (Neculce se află în permanent dialog cu cititorul, dar şi cu ţara a cărei istorie o scrie), înclinaţia spre ironie şi „bârfă", etichetarea faptelor sau situaţiilor grave pe ocolite, cu aerul că ar glumi, precum şi intensa participare afectivă la tot ceea ce se întâmplă sub ochii săi. Cu excepţia unei scurte perioade dintre domnia lui Dabija, cu care începe cronica, şi domnia lui Duca, boierul moldovean ridicat încă de tânăr la înalte dregătorii, este „mai tot timpul martor ocular"[7] la evenimentele pe care le relatează şi le comentează. Cronica lui Neculce are un caracter memorialistic mai pronunţat (comparativ cu cea a lui Miron Costin), constituind un context favorabil implantării fertile a limbajului paremiologic. G. Călinescu observă la Neculce, ca şi la Creangă, „ticuri de rural", printre care „proverbialitatea, filozofia bătrânească, văietătura, darul de a povesti". Or, „proverbialitatea" nu reprezintă, la acest prim mare povestitor moldovean, un

simplu procedeu stilistic, reductibil la „adaptarea cât mai exactă (şi subtilă) a zicerii la situaţia dată", ci o caracteristică organică a propriului său mod de a gândi şi a scrie, în care seva folclorică este turnată în tipare originale, nu în sensul că Neculce s-ar fi inspirat din folclor, ci în sensul că această sevă fiinţa în el, ca parte integrantă a personalităţii lui morale şi culturale. Mai puţin cărturar decât Miron Costin, el este un observator profund al întâmplărilor şi situaţiilor pe care le consemnează, cugetând asupra lor cu înţelepciunea bătrânească, comună ţăranului şi boierului legat de ţară.

Neculce este singurul dintre cei trei mari cronicari moldoveni care adeseori comentează proverbele utilizate, glosează pe marginea lor, nemulţumindu-se cu simpla lor adecvare la context. După ce relatează uciderea lui Constantin Brâncoveanu şi a „patru cuconi ai săi" de către turci, consemnând faptul memorabil că unul dintre feciori, rugându-se „…să-l turcească, să nu-l taie […], tată-său l-au îmbărbătat tare, să nu-ş lasă legea", încheie episodul cu un proverb care, prin semnificaţiile sale, este cu totul opus dramatismului evenimentului: „Precum să dzice *domnŭ bogat şi fără sfat*, adevăr că atunce au fost fără sfat, dacă s-au mâniet Dumnedzeu pre dânsul. Iar mai nainte, în 30 de ani, tot cu sfat au fost, că ţiné Dumnedzeu şi-i ierta osinda". Relaţia funcţională a proverbului cu evenimentul în sine este marcată numai în comentariu („…adevăr că atunce au fost fără sfat, dacă s-au mâniet Dumnedzeu pre dânsul") şi explicată sumar într-un paragraf anterior: Brâncoveanu încercase să salveze viaţa sa şi a feciorilor lui cu „pomeniri multe şi cei prieteni harnici şi averea ce avé", dar, „sosindu-i atunce ceasul, nemică nu i-au folosit. Precum dzice Scriptura: «Nu va folosi averea în dzioa urgiii»". Explicaţia este anticipată de invocarea mâniei lui Dumnezeu, pusă astfel în relaţie directă cu comentariul ce urmează enunţului proverbial şi argumentată prin câteva detalii sumare, prin care cronicarul îşi justifică de fapt aversiunea faţă de Brâncoveanu şi după sfârşitul lui tragic:

> „Poate fi şi osinda Moldovii, că-i tot schimba domnii adese, şi-l blăstăma toată ţara, au poate fi şi a unchiu-său, a casei lui Şărban-vodă, au doar şi a moscalilor chemare şi apoi vicleşug.

Că mult sânge creştinesc s-au vărsat, şi de multe ori îl blăstăma împăratul Moscului şi dzicé: «Iuda-Brâncovanul m-au vândut, de-am răpus oaste şi am păţit acestea»" (Neculce, p. 278-279).

Nici comentariul imediat, nici explicaţiile cu care este anticipat nu dau întreaga măsură a efectului proverbial asupra contextului său funcţional. Cititorul este nevoit să facă conexiuni cu relatări din pagini anterioare, referitoare la ambiguitatea şi duplicitatea atitudinii domnului Ţării Româneşti în timpul conflictului ruso-turc din vremea lui Dimitrie Cantemir, la intervenţiile frecvente în treburile Moldovei, implicată şi ea în conflict, şi la conflictul de domnie cu casa lui Şerban-vodă, fapte care ar fi contribuit substanţial la înfrângerea dezastruoasă a lui Petru cel Mare şi Dimitrie Cantemir de către vizirul turc. Prin aceste complexe relaţii contextuale, proverbul, puternic reprobativ, consemnează nerecunoaşterea aureolei Brâncoveanului ca apărător şi martir al creştinismului, tragedia lui fiind pusă univoc pe seama mâniei divine. Este în stilul lui Ion Neculce recomentarea eliptică a unor fapte, comportamente, situaţii sau evenimente relatate anterior, fără să facă referire sau trimiteri directe, lăsându-i, aşadar, cititorului această sarcină. Dar tehnica contextuală este bine elaborată: comentariul cronicarului conexează proverbul la un context explicativ şi motivator care, la rândul său, trebuie raportat de cititor la relatări mai detaliat făcute la locul lor, dar pe care enunţul proverbial le readuce în actualitatea unui eveniment ulterior (aici, finalul tragic al unui destin), ca argumente atât pentru evenimentul ca atare, cât şi pentru atitudinea povestitorului, pentru semnificaţia cu care îl sancţionează.

De multe ori, automotivarea prin comentariu este substituită prin convertirea proverbului la un sens ironic pe care nu l-a avut şi nu-l are în uzul curent. Această intenţie este realizată fie prin modificarea lui substanţială, fie prin conversiune semantică. Pentru a sublinia, de exemplu, imprudenţa cuiva, zicătoarea *A pune paie pe foc* este transformată într-un proverb care, prin substituire de elemente lexicale, prin introducerea unor „întăritori" adverbiali şi prin raportare directă la persoană, capătă o încărcătură ironică intenţionat îngroşată: „A stins bine focul cu paie". Nu întotdeauna, însă, transformările urmăresc efectul satiric; de multe ori, ele au

rolul de a converti tonul constatator al proverbului în apreciere şi atitudine de autor: proverbul *După faptă, şi răsplată* devine „Şi aşa şi-au luat plata după fapta sa" (deci, aşa merita, bine i-a făcut – gândeşte cronicarul) sau „Cine face face-i-să".

Prin conversiune semantică, procedeu pe care l-am întâlnit şi la Miron Costin, Neculce nu creează nepotriviri sau ambiguităţi între proverb şi contextul funcţional, cum am văzut că se întâmplă uneori la predecesorul său. Tehnica obişnuită constă în raportarea comparativă a unui proverb şi a clasei de contexte funcţionale în care apare prin uzaj convenţional la o cu totul altă clasă de contexte, aparţinând unui câmp semnificativ situat la mare distanţă de cel uzual. Dar tocmai din această conexare neaşteptată ţâşneşte mai puternic ironia. Relatând înscăunarea lui Mihail Racoviţă şi remarcând prefăcătoria acestuia, cronicarul comentează maliţios:

„Se făcé a nu-i plăcé să priimască domnia, ca şi fata cie ce dzisă unui voinic: «Fă-te tu a mă trage şi eu oi merge plângând». Aşé să făcé şi Mihai-vodă că nu-i trebuieşte domnia" (Neculce, p. 169).

O inovaţie stilistică a lui Neculce în modalitatea de conexare a proverbului (sau citatului biblic) la context o reprezintă trecerea de la vorbirea directă, favorizată în uzul folcloric de enunţul iniţiator „vorba aceea" (cu toate variantele lui), la vorbirea indirectă, prin interpunerea conjuncţiei *că* între enunţul iniţiator şi proverb: „După cum dzice şi Isus Sirah, *că* ruga smeritului nuori în cer pătrunde" (*ibidem*, p. 122); „Precum dzice Scriptura, *că* nici o taină nu poate să nu se ştie" (*ibidem*, p. 131). Dar, în egală măsură, el citează şi în felul lui Miron Costin, transcriind în vorbire directă fie proverbe propriu-zise – „Şi să potrivis-amândoi aceşti doi boieri într-o fire, după cum să dzice: «Calul râios găseşte copaciul scorţos»" (*ibidem*, p. 177); „Şi s-au plinit atunci un cuvânt prost ce dzice: «Cu iarba uscată arde şi cea verde»" (*ibidem*, p. 266) –, fie citate biblice (cum am văzut mai sus), fie citate de autor: „Precum dzice filozoful: «Căinţili cele de apoi întru nemica sînt»" (*ibidem*, p. 231); „Cum dzice cu un cuvânt Miron logofătul: «Mare este omul, iar la război prè mică-i este ţintă»" (*ibidem*, p. 243).

Utilizarea aceleiaşi expresii în contexte diferite este atestată şi la Neculce. Dumitraşco-vodă arăta boierilor celor mari „…dragoste şi cinste, că nici pré mult n-au domnit a doa domnie, nici vremile nu-i slujé. Ce nu avé într-alt chip cum face, ce numai îi căuta să le arăte dragoste, că *nu-i da mâna într-alt chip să facă*" (*ibidem*, p. 86-87); pe Cantemir-vodă îl îndemnau puţinii boieri care mai rămăseseră la Curte „să s-închine la leşi". Acelaşi sfat i-l dădea, prin scrisori, şi Şerban-vodă, domnul Ţării Româneşti:

> „…că s-a-nchina şi el, că i se scoboară şi nemţîi dinspre Ţara Nemţească, şi moscalii încă mărgŭ la Crâm, şi s-or face tot una. Iară Cantemir-vodă nu s-au potrivit. Una, că ştié rândul leşilor, că-i slujâsă, a dooa, îi era ficiorul la Poartă zălog, Antohie-vodă bezădeoa. *Ce nu-i da mâna*. Ce el cu cine au avutŭ s-au tras spre Fălciu /…/ Şi cu aceasta au nemerit, de i-au ieşit mare laudă de la turci" (Neculce, p. 98).

Deşi zicătoare, prin conexare cu elemente din contextul imediat, expresia subliniată funcţionează precum un proverb propriu-zis, fără să ajungă, însă, la forţa generalizatoare a acestei categorii. Sensul general (contextul generic) în ambele cazuri este acelaşi: o singură soluţie posibilă în faţa unui mare impas. Dar semnificaţiile concrete cu care funcţionează în fiecare dintre cele două contexte sunt diferite, cel puţin ca nuanţă. Dumitraşco-vodă nu se putea pune rău cu boierii din cauza prestigiului precar pe care-l avea în rândurile acestora, dar şi datorită comportamentului său imoral: om bătrân (nici „dinţi în gură n-avé"), dar viclean şi curvar („Carne în toate posturile depreună cu turcii mânca"). Avid de bani şi avere, a jefuit sume imense de la familii boiereşti care nu se puteau apăra. În aceste condiţii, o ruptură sau un conflict făţiş cu boierii cei mari ar fi putut avea asupra lui consecinţe grave. Semnificaţia singurei soluţii posibile nu funcţionează cu valoare absolută, ci ascunde o opţiune convenabilă şi perfidă.

În schimb, Cantemir-vodă are de la început posibilitatea de a opta între două soluţii: să rămână credincios turcilor sau să urmeze sfatul boierilor şi al lui Şerban-vodă, privind înţelegerea cu leşii. Optează pentru prima soluţie, fiind apăsat de o teamă puternic justificată pentru destinul său şi al familiei, teamă dublată

de constrângere („bezădeoa" zălog la Poartă). La acestea se adaugă neîncrederea domnului moldav în leşi, justificată prin evenimentele ce vor urma: Cantemir-vodă va avea conflicte armate cu oştile leşeşti, care vor cuceri câteva importante cetăţi moldoveneşti şi le vor întări; el va încerca să redobândească prin luptă aceste cetăţi, dar nu va reuşi.

Se poate observa, deci, că nuanţarea semnificaţiilor nu poate fi dedusă decât în mică măsură din contextele funcţionale nemijlocite; ea poate fi descifrată numai prin raportarea expresiei la întregul complex de situaţii şi evenimente care au pecetluit destinul celor două domnii.

În *Leopiseţul* lui Neculce întâlnim, însă, şi un alt procedeu de contextualizare, opus ca tehnică, intenţie şi efect celui descris în rândurile de mai sus: cumulul de proverbe în relaţie cu un acelaşi context funcţional, uneori de dimensiuni reduse:

> „Sfătuitu-s-au Antiohi-vodă cu boierii de-au făcut prieteşug cu leşii [opţiune refuzată de Cantemir-vodă]. Şi triimisără cărţi, cu rugăminte la craiŭ şi la hatmani, să nu pozvolească să sloboadză poghiazuri în ţară să o strâce, că-i păcat că sînt creştini. «Şi cândŭ s-a tâmpla să margă cembururi tătărăşti în sus, om faci şi noi ştire leşilor să să ferească.» Déce craiul Sobeţchie şi cu hatmanul Iablonovschie îndată cu bucurie priimiră că n-or mai triimite poghiazuri, şi s-aşedză lucrul mai cu pace a trăire. Nu féci ca tată-său Cantemir, să să puie împotriva unei crăii cu o mână de oameni slabi. *Paza bună trece primejdia rè*, *mielul blând suge la doo maice*, *capul plecat nu-l prinde sabia*. Aşè bună chivernisală féce şi Antohie-vodă atunce" (Neculce, p. 134).

Cele trei proverbe subliniază generalizator trei efecte benefice ale pactului pe care noul domn al Moldovei l-a încheiat cu crăia leşească, optând pentru soluţia pe care tatăl său, Cantemir-vodă, o respinsese (relaţie mutuală la distanţă între contextele funcţionale şi expresiile paremiologice integrate lor): liniştea ţării (neameninţarea cu primejdii); avantajul domniei (relaţii bune atât cu leşii, cât şi cu Poarta, deşi cele două puteri se aflau într-o permanentă stare conflictuală); evitarea răului prin supunere, care nu are caracterul unei aserviri (chiverniseală bună). Prin acest procedeu, dar nu numai prin el, Neculce îl anunţă deja pe Creangă.

*

Repertoriul paremiologic prezent în opera cronicarilor pune în evidenţă fondul popular al culturii lor, interferat cu straturile dobândite prin învăţătură, prin lectura cărţilor, în cea mai mare parte religioase, dar şi istorice sau filozofice (mai accentuat la Miron Costin). Maximele, sentinţele, aforismele dau interesante informaţii asupra sferelor culturale pe care le-au frecventat şi care le-au inoculat dispoziţia metaforizantă, înclinaţia spre expresia gnomică, impersonală (chiar şi atunci când este atribuită unui autor, pentru că prin frecventă utilizare expresia se depersonalizează), cu valoare generală.

Selecţia nu este spontană, cum se întâmplă de regulă în actele concrete de comunicare orală, ci reprezintă ea însăşi un proces de elaborare, fiind determinată de orizontul cultural al cronicarilor, de formaţia lor cărturărească, dar şi de natura contextelor funcţionale, rezultate şi ele dintr-un act de selecţie: formulele paremiologice, sentenţioase, sunt utilizate în raport cu acele evenimente sau situaţii cărora cronicarii le intuiesc un tâlc mai adânc şi pe care vor să le transmită ca pilde sau învăţături generaţiilor viitoare. Aceasta şi explică faptul că în letopiseţele moldoveneşti apelul la proverbe, sentinţe sau maxime, deşi consistent, nu este deosebit de frecvent.

Arsenalul paremiologic la care recurge Grigore Ureche este destul de restrâns. Am identificat numai nouă unităţi expresive pe care le putem considera cu certitudine ca făcând parte din această categorie, aproape toate provenite din arsenalul aforistic al folclorului românesc; într-un singur caz se constată prezenţa unui proverb polonez, în context adecvat („în zilele lui Olbrihtu`´, şleahta au peritu`´”).

În letopiseţul lui Miron Costin, arsenalul paremiologic este mai amplu şi mai divers (35 de unităţi). Diversitatea este generată de sursele la care cronicarul apelează. Proverbele propriu-zise, de origine cert folclorică, sunt numai patru, la care se adaugă şapte zicători, dintre care una se repetă, aşa cum am văzut, în contexte diferite. Cea mai mare frecvenţă o au, în cronica lui Miron Costin,

expresiile paremiologice de provenienţă biblică şi citatele clasice, mai ales din autori latini, la care cronicarul recurge adeseori ca la o sursă de înaltă şi nobilă înţelepciune. Pot fi consemnate, de asemenea, expresii de tip proverbial datorate fie unora dintre „personajele” sale, fie lui însuşi, Miron Costin fiind o fire deschisă spre meditaţie şi aptă a-şi condensa judecata în formule apropiate de cele populare.

Se poate vorbi, la Miron Costin, de o veritabilă măiestrie în tehnica citatului, nu numai cel biblic şi latin; sunt foarte frecvent citate, între ghilimele, replici ale protagoniştilor cronicii lui, acele „cuvinte memorabile” la care se referea G. Călinescu, dintre care unele foarte apropiate ca structură şi stil aforistic de proverbele propriu-zise.

Numărul formulelor paremiologice prezente în cronica lui Neculce nu este cu mult mai mare, comparativ cu antecesorii; neaşteptat este şi faptul că, împotriva aparenţelor, proverbele şi zicătorile populare nu sunt preponderente faţă de formulele cu funcţie similară de altă provenienţă, cum a crezut G. Călinescu când afirma că „la usturătura cuvintelor se adaugă filozofia proverbelor, de astă dată mai ales din izvor popular”.[8] Luând în consideraţie şi *O samă de cuvinte*, am identificat numai 11 proverbe şi 7 zicători de provenienţă cert folclorică, dintre care unele sunt reluate identic sau aproape identic în contexte diferite. Cu pondere aproape egală sunt reprezentate şi citatele biblice sau din alte surse cărturăreşti, dintre care *Cine sapă groapa altuia cade singur în ea*, are o largă circulaţie orală, putând fi considerat ca aparţinând patrimoniului popular.

Dar ponderea cea mai mare o au cugetările proprii în stil sentenţios; unele dintre ele au aroma proverbelor populare, păstrând ceva din cadenţa şi ritmul lor interior („obiceiurile cele noauă fac risipă ţărilor şi peire domnilor”, p. 26), sau se apropie, prin conţinut, de citatele biblice, mai ales când este invocată divinitatea. La acestea se adaugă unele caracterizări care, izvorâte dintr-o profundă cunoaştere a firii omeneşti, sunt investite şi ele cu funcţii paremiologice („Aşè ţin turcii prieteşugul, pentru voia banilor” – p. 19; sau „Aşè sintŭ prieteşugurile turcilor: Cine dă mai mult acela-i mai prietin şi mai bun” – p. 339).

S-ar putea spune că sursele şi ponderea expresiilor paremiologice au rezonanţă la nivel macro-contextual, imprimând fiecăreia dintre cronici una dintre dominantele lor stilistice. La Grigore Ureche, redusa folosire a proverbelor dă stilului o anumită *uscăciune*; la Miron Costin, ponderea mare a citatelor biblice sau laice ne permite să vorbim de un stil *savant* şi *sentenţios*; la Ion Neculce, cugetările proprii, dintre care unele pot fi asimilate proverbelor, sau transformarea, parafrazarea unor proverbe propriu-zise, dau stilului tenta moralizatoare şi sfătoşenia bătrânească, frecvent atribuite în interpretarea critică.

*

Tradiţia instituită de marii cronicari moldoveni este continuată de mari prozatori al literaturii române moderne, îndeosebi de Ion Creangă şi Mihail Sadoveanu. Relaţiile Neculce-Creangă, Neculce-Sadoveanu (direct şi prin Creangă) au devenit un loc comun în cercetarea şi interpretarea operei lor: „Când citeşti cronica lui Neculce – observa G. Călinescu –, un nume îţi năvăleşte numaidecât în minte: Creangă. […] Cu Creangă, el are împreună ingenuitatea şireată, acel tic de a se socoti neghiob crezându-se totuşi deştept […], *proverbialitatea*, *filozofia bătrânească*”[9] etc.

Dacă relaţia Neculce-Creangă se stabileşte în virtutea capacităţii celor doi de a-şi însuşi spiritul vremii lor, legătura artei sadoveniene cu înaintaşul lui din veacul al XVIII-lea este programatică. Sadoveanu îl citează pe predecesorul lui printre modelele sale cele mai apropiate, opera acestuia fiindu-i „carte de căpătâi”, nu numai sub aspectul inspiraţiei directe (în povestiri sau romane ca *Orb sărac* din *Hanu Ancuţei*, *Zodia Cancerului*), „…cât mai ales în ce priveşte limba, în modulaţia ei autentic moldovenească, în gestul narativ elocvent, în plăcerea de a istorisi bătrâneşte întâmplări care au fost demult”[10] şi, am adăuga noi, în talentul şi stilul cu care asimilează organic limbajul paremiologic.

Un examen de detaliu al acestui ultim aspect depăşeşte, însă, limitele admisibile pentru lucrarea de faţă, putând constitui obiectul unei cercetări ulterioare, de o mai mare complexitate, dat fiind că un asemenea demers nu se poate limita la tezaurul

proverbial asimilat şi la modalităţile de integrare şi resemnificare în context, ci trebuie să raporteze acest proces la parametrii fundamentali care caracterizează opera fiecărui scriitor în parte, dar şi la receptarea şi interpretarea ei la nivelul criticii şi istoriei literare. Şi, pentru ca să fie cuprinzător, un astfel de studiu nu poate fi limitat la cei doi autori menţionaţi, pentru că literatura română „de la origini până în prezent“ a dezvoltat şi diversificat, prin creatorii ei, această tradiţie, a creat şi adâncit tradiţii noi, materialul care poate constitui obiectul unui astfel de studiu fiind, deci, vast şi necesitând o cercetare de durată.

NOTE

1 *Apud* H. Meschonnic, *Les proverbes, actes du discours*, în *Revue des sciences humaines*, Lille III, 1976- 3 (*Rhétorique du proverbe*), p. 428-429.

2 P. Zumthor, *L'épiphonème proverbial*, în *Revue des sciences humaines*, Lille III, 1976- 3 (*Rhétorique du proverbe*), p. 314-315.

3 G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Bucureşti, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, 1941, p. 19-20.

4 *Cf. Istoria literaturii române*, I, Bucureşti, Editura Academiei, 1964, p. 272.

5 G. Călinescu, *op.cit.*, p. 20.

6 *Ibidem*, p. 24.

7 *Ibidem*, p. 29.

8 *Cf. Istoria literaturii române*, *ed.cit.*, p. 672.

9 G. Călinescu, *op.cit.*, p. 29.

10 Ion Rotaru, *O istorie a literaturii române*, Bucureşti, Editura Minerva, 1971, p. 41.